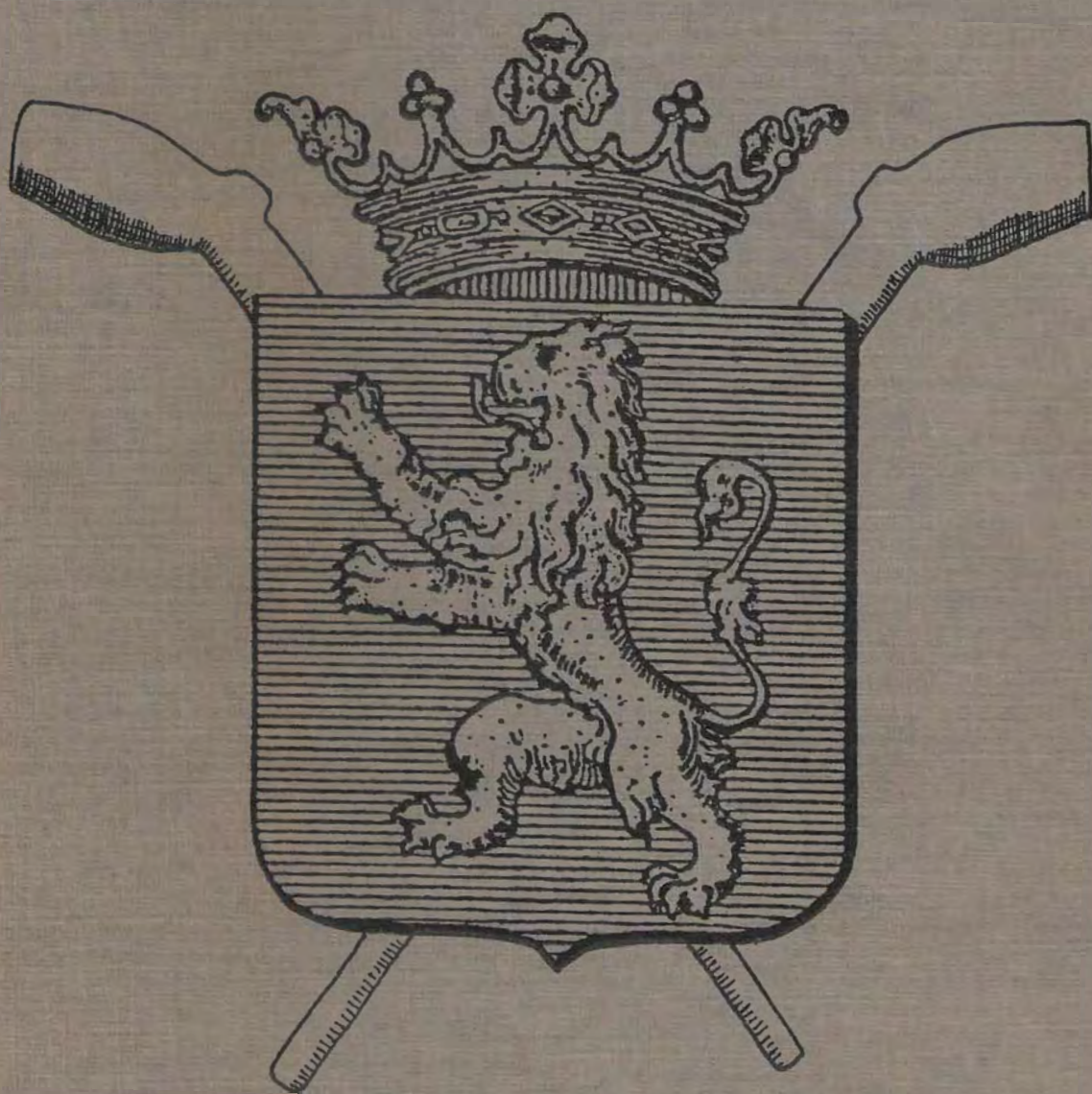

DE LEEUWARDER TABAKSPIJPENMAKERS

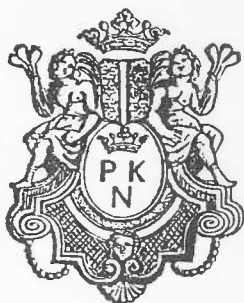

door
A.CARMIGGELT

DE GESCHIEDENIS VAN DE LEEUWARDER TABAKSPIJPENMAKERS
Een historisch-archeologische studie

door
A. CARMIGGELT

1988
PIJPELOGISCHE KRING NEDERLAND
LEIDEN

Uitgegeven door de Pijpelogische Kring Nederland
Correspondentieadres: Utrechtse Jaagpad 115, 2314 AT Leiden

Oktober 1988
Oplage: 150 exemplaren

Deze uitgave kwam tot stand door medewerking van:
L. van Hijningen
J. van der Meulen

Voorwoord

De tekst van deze publikatie vormde een onderdeel van mijn doctoraalskriptie voor geschiedenis en archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen (¹). Aangezien scripties doorgaans slechts beperkt raadpleegbaar zijn, leek het mij nuttig om voor diegenen die in de studie van de Nederlandse kleipijp geïnteresseerd zijn een aantal relevante hoofdstukken toegankelijk te maken. In dit kader ben ik de redactie van de Pijpelogische Kring Nederland dan ook zeer erkentelijk voor hun hulp bij het tot stand komen van deze publikatie.

Het eerste hoofdstuk behandelt in het kort de geschiedenis van het Nederlandse kleipijpenonderzoek. In het tweede hoofdstuk probeer ik een overzicht te geven van de ontwikkeling van de Nederlandse kleipijpenproductie in de zeventiende - en achttiende eeuw, waarbij het mij vooral te doen is om de verschillende ontwikkelingen tussen de West Nederlandse steden en de plaatsen in de rest van Nederland weer te geven. Een algemene inleiding in de geschiedenis van kleipijpen en tabak laat ik buiten beschouwing, aangezien daarover de afgelopen jaren reeds veel geschreven is.

Het laatste hoofdstuk behandelt uitgebreid de geschiedenis van de pijpenijverheid in één stad, namelijk Leeuwarden. Tenslotte wil ik Hans van Gangelen, prof. dr. A.H. Huussen en Marieke Keur en Hans van der Meulen bedanken voor het doorlezen en becommentariëren van de tekst. Ook dank ik de medewerkers van het Gemeente-archief van Leeuwarden en het Fries Museum voor hun medewerking. Het spreekt voor zich dat de verantwoordelijkheid voor de inhoud van deze studie geheel bij de schrijver ligt.

Groningen, september 1988

1. Carmiggelt, A. Clio en Kleipijpen; Een historisch-archeologische benadering van het verleden. (doctoraal-skriptie vakgroep Nieuwe Geschiedenis en Biologisch Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen, juli 1987)

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord

Inhoudsopgave

Hoofdstuk I:	De geschiedenis van het kleipijpenonderzoek in Nederland	1
Hoofdstuk II:	Voorlopig overzicht van de produktie van de zeventiende- en achttiende- eeuwse- kleipijp in Nederland	6
Hoofdstuk III:	De Leeuwarder pijpenmakers in de zeventiende- en achttiende eeuw	15

Hoofdstuk III De Leeuwarder pijpenmakers in de zeventiende- en achttiende eeuw.

Van 1584 tot 1747 is Leeuwarden de residentie geweest van de stadhouders uit het huis Nassau-Dietz, wat het tot een politiek centrum in die dagen maakt. Leeuwarden is ook een economisch centrum geweest getuige de grote aantallen ambachtslieden die in de stad werkzaam waren. Onder hen bevinden zich ook pijpenmakers.

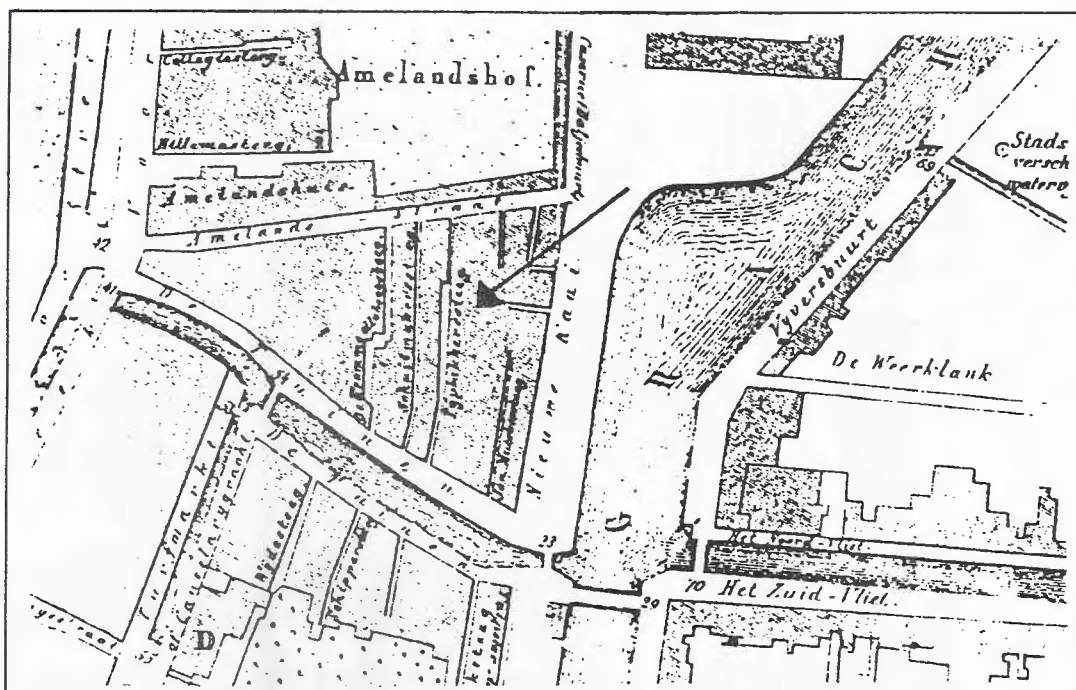
De eerste vermelding van een pijpenmaker vinden we op 15 mei 1641 in de ondertrouwboeken. Deze registers van huwelijksintekening vermelden vaak naast de namen en herkomst van de personen die in ondertrouw gaan ook hun beroepen. Daarom zijn de ondertrouwboeken een belangrijke archivalische bron voor historisch onderzoek in het algemeen en voor een reconstructie van ambachten in het bijzonder. De namen van de pijpenmakers die hierin aangetroffen werden, konden vervolgens worden nagezocht in diverse andere geïndiceerde bronnen, met name in een groot aantal rechterlijke archieven. Soms leverde dit aanvullende informatie op. Vaak echter bleef het bij de gegevens uit de ondertrouwboeken.

Op 15 mei 1641 schrijft Rommert Jansen "tabakspijpenmaker van Grotebroek" zich in samen met Heijnts Bentes die uit Embden afkomstig is (1). Beiden wonen nu te Leeuwarden en trouwen tenslotte op 29 januari 1643. Rommert is slechts kort met Heijnts getrouwd geweest, want op 5 september 1646 staat hij opnieuw ingeschreven en wel om in het huwelijk te treden met ene Attie Sibes, weduwe van een zekere Jan Niclaes (2).

Ongeveer twintig jaar later komen we in de bronnen een aantal pijpenmakers tegen die allemaal de naam Jans/Jansen dragen. Wat hun onderlinge relatie is, heb ik niet kunnen achterhalen. Eén van hen is Pouwels Jans die in 1664 in ondertrouw gaat met Marijtje Jans, die uit Groningen afkomstig blijkt te zijn (3). Een andere is Hoijte Jans die op 3 november 1661 trouwt met Sytske Hoijtes (4). Tenslotte vinden we nog ene Jan Jansen. Hij gaat op 20 januari 1666 met Sara Pieters in ondertrouw (5). Dit huwelijk wordt echter na de derde proclamatie door ene Coert Steenbrink gestuit. Jan gaat niet bij de pakken neerzitten en laat zich op 14 maart 1668 opnieuw inschrijven, nu samen met Antie Geerts (6). Zij trouwen op 18 juni van dat jaar. Aardig is dat Jan naast "toebackspiepmaker" tevens soldaat is. Ook hier zien we dat het pijpenmakersambacht met een baan in het leger gecombineerd wordt. In een stuk uit 1672, waaruit blijkt dat zijn vrouw Antie als getuige moet optreden, staat Jan enkel als soldaat vermeld.

In 1644 vinden we een pijpenmaker genaamd Jan Thomas (7). Samen met zijn vrouw Aeltie Gerrijts koopt hij voor 1018 en een halve goudgulden plus een rozenobel en 7 gulden een huis op het Noordvliet. Dit ligt langs een water dat thans gedempt is en het Vliet genoemd wordt. In de omgeving van deze straat waren veel pijpenmakers en pottenbakkers werkzaam. De pijpenmakers zullen in het begin hierook gebruik gemaakt hebben van de ovens van de pottenbakkers. Aan de overkant van de gracht lag een andere pijpenmakersbuurt met als belangrijke straten de Amelandstraat, de Tuinen en de Nieuwe Kade (zie afb. 6). Eén van de stegen die de Tuinen met de Amelandstraat verbond heette dan ook heel toepasselijk Pijpbakkerssteeg (zie afb. 7) (8).

De Leeuwarder pijpenmakers vestigden zich op vergelijkbare plaatsen als hun collega's elders in het land. Zij gaven de voorkeur aan die buurten waar pottenbakkers werkzaam waren, omdat de eersten voor het bakken van hun pijpen de ovens van de laatsten nodig hadden zolang ze nog geen

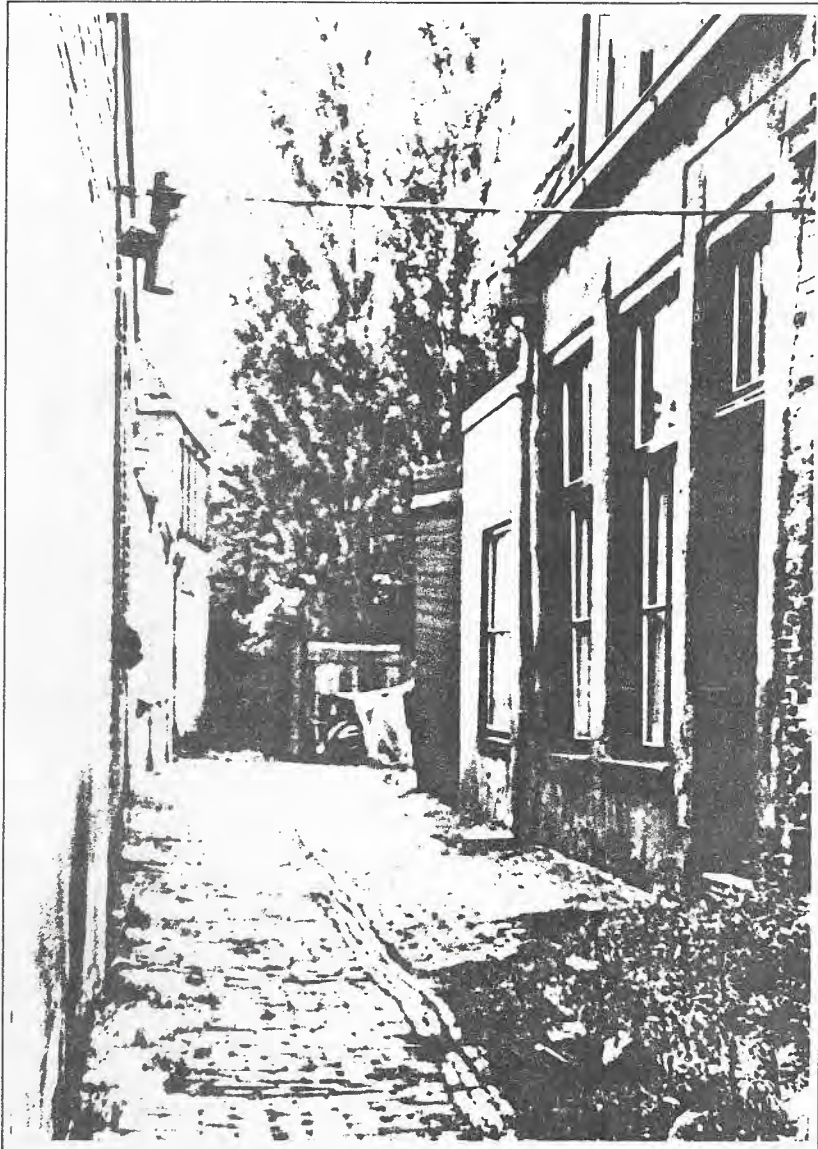
Afb. 6 Detail van de plattegrond van Leeuwarden uitgegeven door W.Eekhoff in 1845. De pijl wijst naar de Pijpbakkerssteeg.

eigen oven bezaten. Deze buurten lagen meestal buiten het oude stadscentrum in verband met brandgevaar en in de nabijheid van een bevaarbare waterweg die van groot belang was voor de aan- en afvoer van grondstoffen, produkten en brandstoffen. Wat deze laatste categorie betreft, heeft Leeuwarden ongetwijfeld op turf gestookt, gezien de ligging in de nabijheid van de Friese turfgraverijen.

Op 12 maart 1647 verkopen Jan Thomas en zijn vrouw het pand aan het Noordviet. Zij huren echter bij de nieuwe kopers het voorhuis en een klein aangrenzend kamertje. In deze verkoopakte wordt vermeld dat er zich op de binnenplaats een kleiloods bevindt ⁽⁹⁾.

Het blijkt dat voor 1649 Jan Thomas zijn naam veranderd heeft in Jan Moselijn. Mogelijk heeft zijn naam iets uit te staan met de Engelse plaats Moseley bij Birmingham, wat kan wijzen op een Engelse herkomst van Jan (Thomas) Moselijn ⁽¹⁰⁾. Uit 1649 kennen we een koopakte van Jan ⁽¹¹⁾. Hij koopt aan de zuidzijde van het Vliet een huisje, een rommelhuisje en een hof inclusief vruchtbomen. Op dit huisje en het bijbehorende stuk grond wordt een hypotheek van 500 gulden genomen ⁽¹²⁾. Op 25 juni 1652 verkopen Jan en zijn vrouw een huis op de Camstraburen bij de Hoexterpoort ⁽¹³⁾. Beiden worden aangeduid met " tubackpiepmakers", waaruit blijkt dat zijn vrouw ook in het bedrijf werkzaam was. Aardig is de wijze waarop Jan Moselijn zijn handtekening onder dit stuk plaatst, namelijk in de vorm van een monogram, bestaande uit een I die boven de M geplaatst is. Op kleipijpen uit Leeuwarden en omstreken treffen we dit monogram herhaaldelijk aan en we kunnen dan ook gevoeglijk aannemen dat Jan Moselijn de maker is (afb. 8). Het is echter niet uitgesloten dat we te doen hebben met produkten van zijn zoon Isaac (Jans) Moselijn. Deze trouwt in april 1666 met ene Tettie Dirx en wordt dan pijpenmaker genoemd ⁽¹⁴⁾. De koper van het pand van Jan Moselijn heeft blijkbaar dit pand niet kunnen betalen, want hij wordt opnieuw genoemd als pachter in 1654 wanneer dit huis wordt overgedragen aan een schipper op Workum ⁽¹⁵⁾. Ook nu ondertekent Jan met zijn monogram.

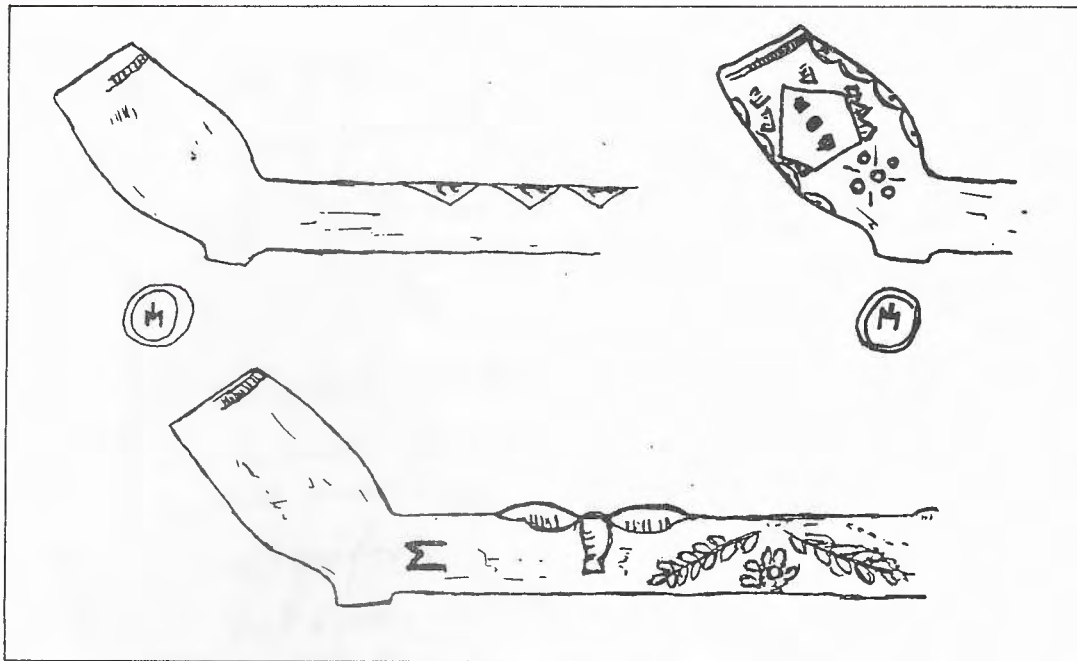

Afb. 7 De Pijpbakkerssteeg in 1962. (foto S.J. Andringa)

Een andere zoon van Jan, die het pijpenmakersambacht van zijn vader leert, is Abraham Jans Moselij. Hij trouwt met Agniet Samuels in 1665⁽¹⁶⁾. In 1684 getuigt Abraham inzake een mishandeling en hij blijkt dan aan het Vliet te wonen⁽¹⁷⁾. Na de dood van Agniet verkopen zijn zeven kinderen ieder een achtste deel van de erfenis aan hun broer Samuel Abrahams. In deze akte is sprake van drie kamers en een pijpenbakkerij⁽¹⁸⁾. Samuel Abrahams (Moselij) is in 1698 in het huwelijk getreden met Sophia Thomas⁽¹⁹⁾. Vijf jaar eerder, in 1693, is deze Samuel die toen nog pijpenmakersgezel was in opspraak geweest, omdat hij de vader zou zijn van een bastaardkind⁽²⁰⁾. Vermoedelijk is de pijpenmaker Frans Thomas familie van Samuel's grootvader. Eerstgenoemde trouwt op 15 januari 1645 met Harrite Slijtters⁽²¹⁾. Hiermee sluiten we deze pijpenmakersfamilie af en gaan over naar een andere pijpenmaker, Hendrik Jalissen genaamd. Van hem en zijn vrouw Auck Rinties kennen we uit 1644 een boedelbeschrijving⁽²²⁾. Het betreft een zogenaamde 'geabandonneerde' boedel, d.w.z. een boedel die de eigenaars vrijwillig hebben afgestaan aan

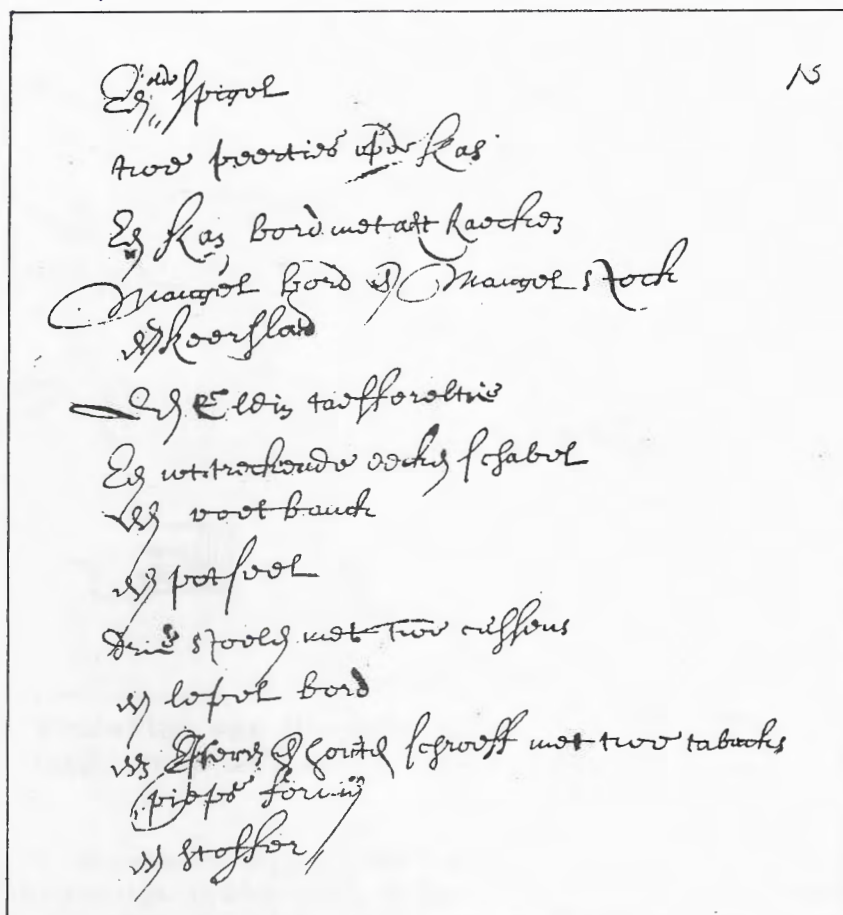

Afb. 8 Produkten van Jan Moselijn.
(coll. Fries Museum te Leeuwarden)

hun schuldeisers. Bij zo'n vrijwillige overdracht van goederen, abandon(-nemen) genoemd, verzoeken de schuldenaars het plaatselijke gerecht om dagvaarding van hun schuldeisers. In aanwezigheid van een commissaris van dit gerecht doen zij officieel afstand van hun vermogen ten bate van hun crediteuren, die dit abandon dan al of niet kunnen aanvaarden. De schuldeisers van Hendrik Jalissen en zijn vrouw zijn met deze regeling accoord gegaan, waarop de gerechtelijke boedelbeschrijving is gevolgd. Deze boedelbeschrijving geeft niet alle roerende goederen weer die in het bezit waren van deze pijpenmaker. Interessant is de vermelding in de inventaris van een "ijseren en houten schroeff met twee tabackspiepe formen" (afb. 9). Blijkbaar heeft Hendrik Jalissen zoveel schulden, dat hij genoodzaakt is om zijn gereedschappen die hij voor zijn kostwinning nodig heeft, te verkopen. Dat Hendrik zijn eigen pijpen verkocht blijkt uit een stuk uit hetzelfde jaar, waar hij als "tabakspijpverkooper" vermeld wordt⁽²³⁾. Regelmatig worden in Leeuwarden en omstreken kleipijpen met een H.I. monogram aangetroffen, waarbij de H op de I is geplaatst (zie afb. 10). Vermoedelijk is Hendrik Jalissen de maker van deze pijpen.

Op 15 maart 1645 trouwt de pijpenmaker Abraham Hoddis (ook wel Hotses genoemd) met Rinske Geerts⁽²⁴⁾. Hij is vermoedelijk de voorvader geweest van Pieter Hotses en zijn zoon Jan Pieters, twee achttiende eeuwse pijpenmakers. Vermeld wordt dat Abraham en zijn vrouw beiden op het Vliet wonen.

Op 28 april 1661 treedt Jasper Maurits, "Mr. piepmaker" in het huwelijk met Trijntie Lamberts, die uit Herenveen afkomstig is⁽²⁵⁾. Deze Jasper is in juli 1660 officieel ingezetene van Leeuwarden geworden en komt oorspronkelijk uit Gouda⁽²⁶⁾. Hij blijkt echter al eerder in Leeuwarden te vertoeven, aangezien zijn inschrijving in het ondertrouwboek dateert uit december 1658. In 1665 koopt hij samen met zijn vrouw een huisje met een binnenplaats en een loods in de Amelandstraat⁽²⁷⁾. Kennelijk gaat het hem voor de wind, want in 1668 sluit hij een hypotheek af om de koop van

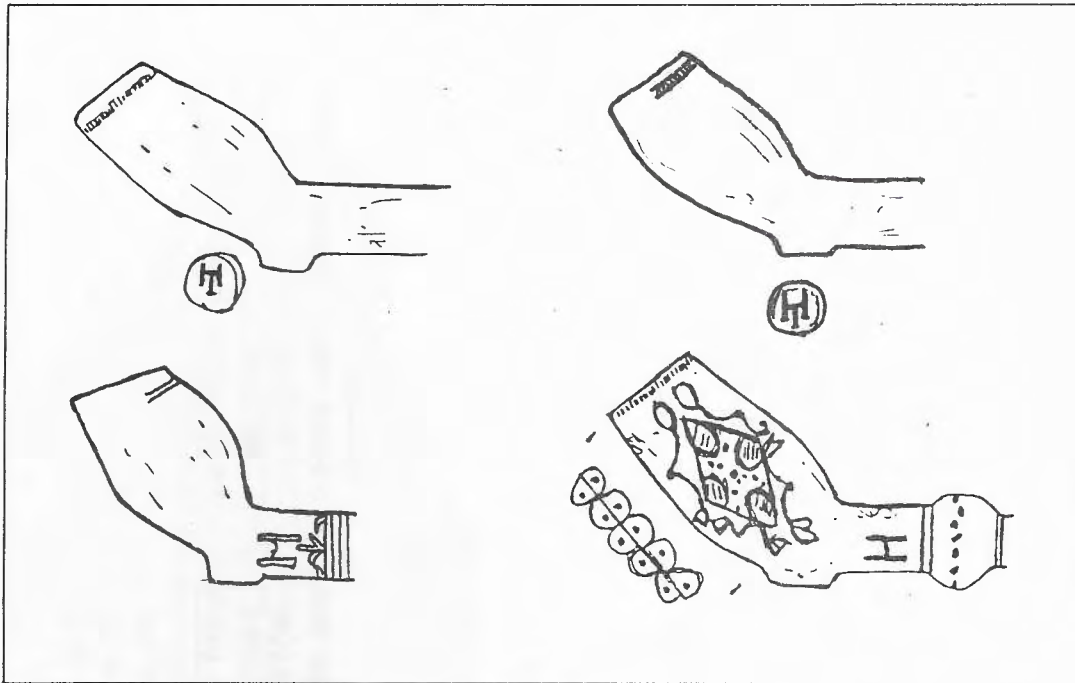
Afb. 9 De boedelinventaris van Hendrik Jalissen en zijn vrouw uit 1644. Vermeld worden ondermeer "een ijseren ende houten schroeff met twee tabacks pijpen vormen".

"twee camers en lootsen" te financieren; misschien was zijn bedrijf aan uitbreiding toe ⁽²⁸⁾. Jasper moet voor 1682 overleden zijn, omdat zijn echtgenote dan in een akte aangeduid wordt als "weduwe van Jasper pijpmaker aan de Amelandstraat westzijde" ⁽²⁹⁾. Zijn vrouw is dan een "herbergierse in de 'Son'", een herberg in de buurt van de Galileërkerk ⁽³⁰⁾.

Op 2 april 1659 gaat een pijpenmaker Adam Struys in ondertrouw ⁽³¹⁾. Van hem is weinig bekend, het enige wat we weten is dat hij in 1668 opnieuw in de ondertrouwboeken voorkomt ⁽³²⁾.

Vijf jaar eerder, in 1663, gaan de "tubackspiepmaker" Evert Harmsen en Jancke Dirx in ondertrouw. Beiden wonen op het Vliet ⁽³³⁾. Op 3 juni 1676 wordt melding gemaakt van de ondertrouw van Willem Warners en zijn toekomstige vrouw Tennichje Willems ⁽³⁴⁾. Over hun levensloop was verder niets te achterhalen. In 1678 trouwen een tweetal pijpenmakers met gelijklopende naam, namelijk Jan Hendrix/Hendriks ⁽³⁵⁾.

In 1674 treedt Willem Duif in het huwelijk met Janneke Rosiers/Rochiers ⁽³⁶⁾. Hij wordt aangeduid met "tobackspijpmaeckersgesel". Hoewel het achtervoegsel "gesel" bij ons het vermoeden zou kunnen wekken dat hij lid is van een gilde, is dit niet waarschijnlijk. Geen enkel spoor van een pijpmakersgilde is in Leeuwarden aangetroffen. Het achtervoegsel '-gesel', zoals men dat bij veel beroepen in Leeuwarden aantreft, moet hier als knecht worden geïnterpreteerd (of op zijn Fries: "feint").

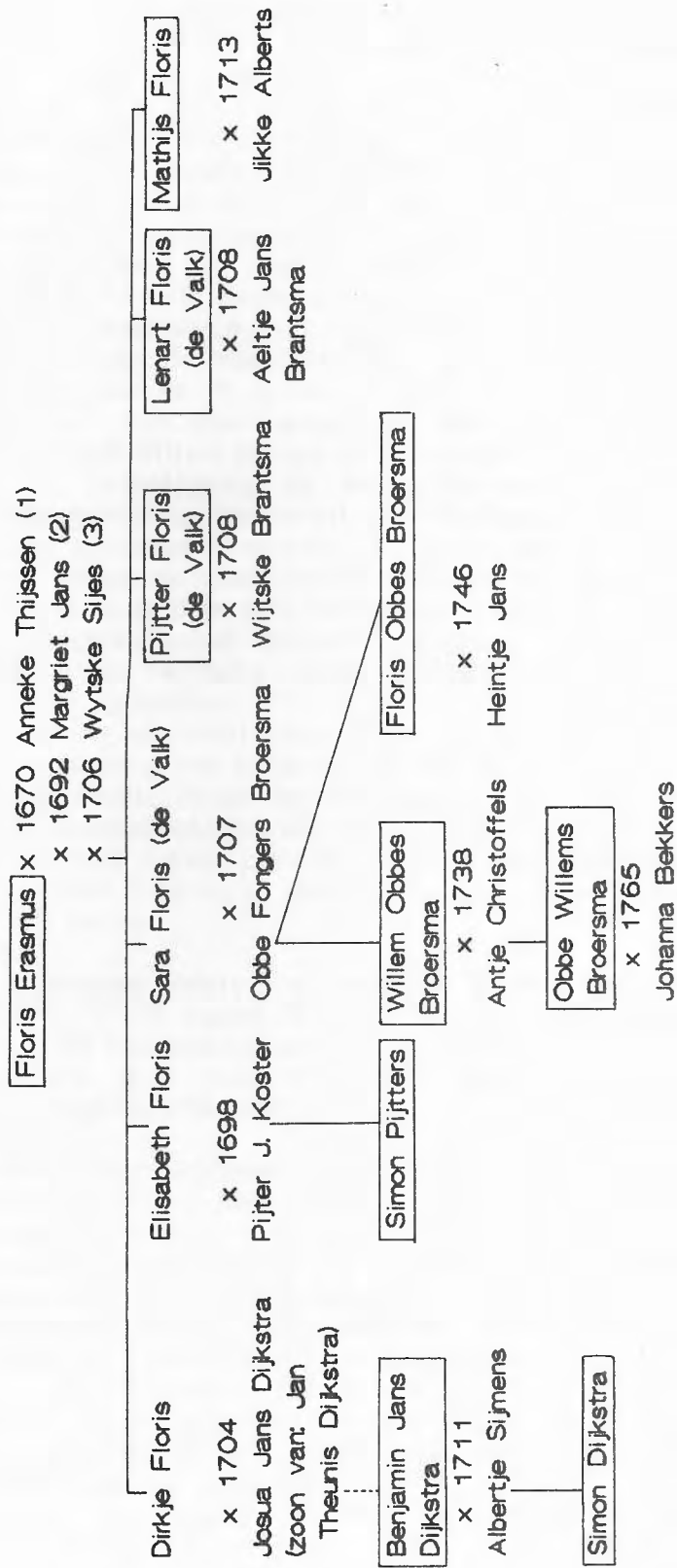
Afb. 10 Produkten van Hendrik Jalissen.
(coll. Fries Museum te Leeuwarden)

In mei 1681 stappen de pijpenmaker Simon Erasmus en Catherina Blesse in het huwelijksbootje. Beiden gaan op het Vliet wonen ⁽³⁷⁾. Vermoedelijk is Simon familie van de pijpenmaker Floris Erasmus, die in 1683 met attestatie uit Gouda komt ⁽³⁸⁾. Deze Floris woonde daar op het Raam op het Sint Jacobserf en trouwt te Gouda in 1670 met Annechje Thijssen ⁽³⁹⁾. Floris trouwt voor 1692 op een niet nader te localiseren plaats met ene Margriet Jans. Floris blijkt de stamvader te zijn van diverse pijpenmakers in Leeuwarden (zie afb. 11). Of zijn vader Erasmus Floris in Gouda eveneens pijpenmaker geweest is, is niet bekend ⁽⁴⁰⁾.

In november 1685 trouwt de twintigjarige pijpenmaker Pieter Annes met Gretien Heert ⁽⁴¹⁾. In oktober van hetzelfde jaar trouwt een andere pijpenmaker Lourens Martens met Antie Hendriks, afkomstig uit Sneek ⁽⁴²⁾. Lourens wordt begraven op 5 juli 1747 ⁽⁴³⁾. Pijter Dircks en Gerrijt van der Mijl zijn twee pijpenmakers wier namen ook in de ondertrouwboeken voorkomen. Pijter treedt op 24 april 1687 in het huwelijk en Gerrit in juli 1694 ⁽⁴⁴⁾. Helaas weten we niet meer over deze personen. Dit in tegenstelling tot enkele pijpenmakers uit de achttiende eeuw, waarvan we soms een goed beeld krijgen van hun doen en laten.

Tenslotte wil ik voor de zeventiende eeuw nog een drietal pijpenmakers vermelden die in Amsterdam werken maar uit Leeuwarden afkomstig zijn. In de eerste plaats is dit Frans van der Lyt (ook wel:Lidt). Hij woont in Amsterdam in de Wagenstraat samen met zijn vrouw Susanne Daniëls. Hij moet kort voor 1635 overleden zijn ⁽⁴⁵⁾. Verder komen we in Amsterdam ene Lieuke Liewkes tegen, die in 1637 in het huwelijk treedt en aan de Lindegracht woont ⁽⁴⁶⁾. Ook komt in de Amsterdamse archieven de naam Cipriaen Meeckema voor, die tussen 1653 en 1656 in de onmiddellijke nabijheid van de Regulierstoren woonde ⁽⁴⁷⁾. Veel Friese ambachtslieden trokken in de zeventiende eeuw naar Amsterdam op zoek naar werk. Bekend is dat in die tijd onder andere veertien Friese pottenbakkers en

Afb. 11 Vereenvoudigde weergave van de onderlinge relaties van een aantal achttiende-eeuwse Leeuwarder pijpenmakers.

een tabaksdozenmaker zich in destijds wereld's grootste handelscentrum vestigden ⁽⁴⁸⁾.

In 1707 trouwen de pijpenmaker Pijter Hotses en Antje Jans met elkaar ⁽⁴⁹⁾. Pijter, geboren in 1685, staat in 1732 als pijpenmakersgezel vermeld in de bijlagen van de civiele sententies van het Hof van Friesland ⁽⁵⁰⁾. Ook zijn zoon Jan Pieters (Pijtters) is pijpmakersgezel, wanneer hij in 1737 trouwt met Ymkjen Gabes ⁽⁵¹⁾. We komen zijn naam opnieuw tegen in het quotisatiecohier van 1749.

Het quotisatiecohier bestaat uit lijsten waarin een aantal gegevens van Friese burgers opgenomen zijn, zoals beroep, het aantal kinderen jonger dan twaalf jaar, het aantal inwonende kinderen en/of knechten ouder dan twaalf jaar en de zwaarte van de belastingaanslag. Deze bron geeft een schat aan informatie over de sociaal-economische positie van willekeurige inwoners van Friesland in het jaar 1749. Helaas zijn er uitsluitend quotisatiecohiere in genoemd jaar aangelegd, aangezien de aanleiding hiertoe er niet meer was; naar aanleiding van het pachtersoproer van 1748/49 had Willem IV een streep gezet onder de allom gehate verpachting van de belastingen en had een stelsel van enigszins evenredige belastingverdeling ingevoerd. Om dit nieuwe systeem te laten functioneren was een grondige inventarisatie vereist van de middelen van iedere Friese burger. In de quotisatiecohiere werden alle gegevens omtrent de sociaal-economische positie van de burgers opgetekend. Helaas werd in 1750 het oude belastingstelsel opnieuw ingevoerd, met dit verschil dat de belasting nu niet meer verpacht werd. Daardoor was het bijhouden van de cohiere overbodig geworden.

B. van Keulen heeft geprobeerd een beroepen-stratificatie op te stellen met betrekking tot Leeuwarden aan de hand van het quotisatiecohier ⁽⁵²⁾. Uit zijn studie blijkt dat het beroep van pijpenbakker, pijpenbrander en pijpenmakersknecht tot de minst betaalde beroepen behoren. Er is nog wel enig verschil tussen pijpenbakkers en pijpenmakersknechten in die zin dat de knechten iets lager zijn aangeslagen. Deze bevolkingsgroep leidde een moeilijk leven:

"De geringere soorte van menschen leeft als van hand tot tand en moet dagelijks in 't sweet haers aengesigts haer brood winnen. manqueert daertoe de gelegenheit of wille, of werdense door ouderdom of lighaemlijke swakheden daer inne belet, sy lyden een pynlyke immers allesints ongemakkelyke armoede". ⁽⁵³⁾

In de quotisatiecohiere wordt deze groep omschreven in termen zoals "armtlijk", "wint sober de kost", "suinig bestaan" e.d. In de cohiere van Leeuwarden worden drie pijpenbakkers, twee pijpenmakersgezellen, vier pijpenmakersknechten en een pijpenbrander genoemd. Pijpenbranders zijn mensen die de te veel doorrookte tabakspijpen van hun klanten weer schoonbranden door deze in een metalen rek in de oven te plaatsen. Door de pijpen te verhitten was het mogelijk de roetaanslag te verwijderen. Het laten schoonmaken van een pijp op deze wijze moet goedkoper zijn geweest dan het aanschaffen van een nieuw exemplaar. In de achttiende eeuw telde menige stad onder haar inwoners pijpenbranders of ook wel pijpenuitbranders genoemd ⁽⁵⁴⁾.

Volgens het quotisatiecohier is de eerder genoemde Jan Pieters pijpenmakersknecht en "heeft werk om de cost te winnen". Hij woont in een steeg bij het Poptagasthuis ⁽⁵⁵⁾. Zijn zoon Pijke Jans trouwt in 1769 met Arjaantje Ruurds en wordt dan "piepmakersgesel" genoemd ⁽⁵⁶⁾.

Afb. 12 Voor- en keerzijde van de penning van Pijke Jans.
(coll. Fries Museum te Leeuwarden)

D.A. Wittop Koning vestigt in het boek De Penningen der Noord Nederlandse Ambachtsgilden de aandacht op een merkwaardige penning uit Leeuwarden (afb.12) ⁽⁵⁷⁾. Op de voorzijde van de penning prijkt de naam "Pijke Jans" omgeven door bloemslingers; op de keerzijde vinden we de datum 30 juli 1776 gegraveerd samen met een kroon en een lint. Hoewel dit soort penningen gildepenningen worden genoemd, werden ze vaak niet ten behoeve van de gilden geslagen en daarom vormt bovengenoemde penning geen bewijs voor het bestaan van een Leeuwarder pijpenmakersgilde. De datum op deze penning geeft geen enkele aanwijzing omtrent de reden waarom deze penning gemaakt werd. Uit 1760 kennen we een ondertrouwvermelding van Pieter Jans, waarbij het niet duidelijk is of dit een broer van Pijke is. Pieter trouwt met Antje Johannes en wordt pijpenbakker genoemd ⁽⁵⁸⁾. Mogelijk eveneens broers van Pijke en Pieter zijn de pijpenmakers Jeroen en Gabe Jans(en). Jeroen trouwt in 1753 en Gabe in 1765 ⁽⁵⁹⁾. De bronnen geven geen uitsluitsel over de precieze relatie tussen beide pijpenmakers.

Aan het eind van de zeventiende eeuw verhuist de pijpenmaker Jan Jans van Gorinchem naar Leeuwarden. In de bijlagen van de civiele en criminele sententies wordt hij samen met zijn vrouw Jannichie Hendricks vermeld. Hij is dan, in 1706, 39 jaar oud en staat als Meester pijpmaker te boek ⁽⁶⁰⁾. Een jaar later vinden we een pijpenmakersgezel Schelte Stoffels genaamd, die op het Vliet woont en trouwt met Joukjen Roelofs ⁽⁶¹⁾. Twee jaar eerder, in 1705, heeft Schelte getuigd tegen ene Jacobus de Vries, die de hospita en dienstmaagd van de herberg "de Klopper" aan de stadssingel met een mes heeft bedreigd ⁽⁶²⁾. We zullen in de loop van dit verhaal zien dat een aantal pijpenmakers frequente kroeglopers waren.

In 1708 trouwt een eveneens op het Vliet woonachtige pijpenmaker Jacobus Rudolphi met Ytje Wijbes ⁽⁶³⁾. Een andere pijpenmaker is Gerrijt Roberts die in 1714 in het huwelijk treedt met Baukjen Meinderts ⁽⁶⁴⁾. In 1723 wordt Gerrijt als curator aangesteld over ene Douwe Sytses, en wordt dan Meester pijpenmaker genoemd ⁽⁶⁵⁾.

De pijpenmaker Floris Erasmus, wiens naam in de vorige paragraaf reeds genoemd is en die in 1683 van Gouda naar Leeuwarden verhuisde, is de stamvader van een aantal achttiende eeuwse pijpenmakers. De onderlinge relaties van de pijpenmakers zijn in een vereenvoudigde stamboom weergegeven (afb.11). Eén van de dochters van Floris, Dirje Floris, is geboren in Gouda in 1677 en trouwt in Leeuwarden met Josua Jans Dijkstra, zoon van de koopman Jan Theunis Dijkstra. Josua is wolkamer.

Zijn broer Benjamin Jans Dijkstra trouwt in 1711 met Albertje Sijmens en staat in het ondertrouwboek als "handtijchsnijder" vermeld ⁽⁶⁶⁾. In een stuk uit 1741 wordt hij nu naast Meester beeldhouwer ook pijpenmaker genoemd ⁽⁶⁷⁾. Of hij werkelijk beeldhouwer is of dat hij plastiekjes van pijpaaarde vervaardigde is niet duidelijk. Uit dit stuk dat gedagtekend is op 3 februari 1741, blijkt dat hij samen met zijn vrouw een pand van de kleermaker Obbe Fongers Broersma heeft gekocht. Het betreft een aankoop van: "sekere huisinge oft woning mede bestaande in een kamer, loots en plaats met regenwatersbak en hetgeen daar verder toe en aanbehoort, staande in de schuitemakerssteeg tusschen de tuinen en amelandstraat". Hoewel in deze buurt pijpenmakers werkzaam waren, werd er bij de sloop van huizen in dit stadsdeel in het kader van nieuwbouw in 1984 vrijwel geen pijpelogisch materiaal gevonden. Benjamin Dijkstra treffen we ook in het quotisatiecohier aan, waarin hij omschreven wordt met de woorden "suinig bestaande" ⁽⁶⁸⁾.

Simon Dijkstra (Dijxtra), een zoon van Benjamin, is in 1749 "piepmakersgesel" ⁽⁶⁹⁾. Bijna twintig jaar later, in 1767, verkoopt Simon zijn pijpenbakkerij in de Schuitemakerssteeg aan de Meester bakker Hendrik Riedhorst en diens vrouw Anna Duvet. Hierbij wordt gesteld dat de kopers "de gereedschappen, kley, turf, gebakken en ongebakken pypen bij taxatie moeten overneemen" ⁽⁷⁰⁾. In wat voor een soort buurt de pijpenbakkerij van Hendrik Riedhorst stond blijkt uit een getuigenverklaring uit 1773 van ene Coenraad Geerts en Marten Reinders. Beiden zijn knechten van Hendrik Riedhorst.

"Coenraad Geerts pijpmakers knegt wonende bij Amelandsdwinger alhier oud 78 jaaren geciteerd, geëdigd en geëxamineert verklaarde dat hij getuige dagelijks gaat ter pijpmakerswinkel van de koopman Riedhorst naast de deur van Auk Martens de Beer in de Schuitemakerssteeg, voort aan de Amelands straat dat daar door hem deponent kennelijk is dat zedert nu enige weken dat voornoemde Auk aldaar gewoont heeft aldaar genoegzaam dagelijks een seer grote toeloop was van ligt veerdige vrouwspersonen, die met daar bijvergaderde manspersonnen wakker voor de fiool dansten, kunnende de deponent niet zeggen wat bij nagt aldaar is omgegaan, alzo hij verder afwoont dan was het geene hij als voorschreven door de nabijheit overdag gehoord en gezien heeft ook door het voor bij passeren der zoo mans als vrouwspersonen hem het gedrag van Auk seer ergerlijk voorgekomen, zoodanig ook dat hij deponent niet weet hoe dit vrouwspersoon in order te houden is door dien geen fatsoenlijk buur haar durft aanspreken, off die staat bloot voor de allerleelikste scheldwoorden, die sij alsdan uitbraakt". ⁽⁷¹⁾

Coenraad ondertekent zijn verklaring, als zo veel anderen, met een kruisje. Coenraad wordt in het quotisatiecohier ook reeds pijpenmakersknecht genoemd en verder wordt vermeld: "kan nauwelijx de kost winnen"⁽⁷²⁾. De verklaring van Marten Reinders komt overeen met die van Coenraad. Marten schrijft zijn naam onder de verklaring, al doen een tweetal inktvlekken vermoeden dat hij niet een geoefend schrijver is. In deze paragraaf zullen we hem nog een keer tegenkomen alleen dan onder jammerlijke omstandigheden.

Een tweede pijpenmaker die als getuige in deze zaak optreedt is Obbe Willems (Broersma) die dan 32 jaar is. Aangezien hij een eigen bedrijfje heeft in de Amelandstraat en hier ook woont, weet hij meer te vertellen dan de twee knechten van Hendrik Riedhorst. Zo kan hij nog de volgende inlichtingen verschaffen:

"...wanneer s avonds aldaar wel soldaten komen, sonder dat hij met sekerheid kan seggen hoe laat de komste of verblijf van die soldaten ten huise van Auk mag sijn, dan segt hij wel te weten dat aldaar een seer onrustig en rumoerig huis word gehouden met singen en gapen tot groote ergenis en overlast van de buiren, ook sodanig dat hij getuige daardoor seer ontrust word; uit al het welke hij get: moet besluiten dat Auk een hoerhuis aldaar houd...".⁽⁷³⁾

Tot zover Obbe Willems. Hendrik Riedhorst duikt opnieuw op in een stuk uit 1780. Na het overlijden van zijn vrouw verkoopt hij als ergenaam de bezittingen in de Schuitemakerssteeg voor 269 goudgulden ⁽⁷⁴⁾. Deze bestaan uit:

"een deftige huisinge en piepbakkerije bestaande daar boven een groote turfzolder; verder een bakloots metderzelve oven, die in de koop zal versmelten en aldaar een turfkoker agter een plaats aldaar een regenwatersbak en zinkput".

Na een taxatie door onpartijdige personen zullen de kopers eveneens gereedschappen, turf en de klei van de pijpenbakkerij moeten overnemen. De kopers zijn Jan Fiddes en zijn vrouw. Jan wordt koopman genoemd, maar heeft vermoedelijk ook tabakspijpen geproduceerd.

Een andere dochter van de 'stamvader' Floris Erasmus, Elisabeth, geboren te Gouda in 1679 trouwt in 1698 in Leeuwarden met de soldaat Pijtter Jochum Koster. Hun zoon Simon Pijtters wordt genoemd in verband met een verkoop in 1759 van een pand dat bij het Vossegat is gelegen, een opening in de stadswal die in de zeventiende eeuw gegraven was voor het laden en lossen van schepen. Uit deze verkoopakte blijkt dat Simon Pijtters voor tien stuivers per week een deel van het pand huurt, namelijk "de piepbakkerij, solder en ovens" ⁽⁷⁵⁾. Simon is eerst nog zelfstandig pijpenmaker maar begint door overmatig drankgebruik af te glijden. In 1764 is hij pijpmakersgezel in het bedrijfje van de pijpenmaker Willem Obbes in de Amelandstraat.⁽⁷⁶⁾ Hij woont dan zelf in een straatje dat hier evenwijdig aan loopt, namelijk de Jan Mutskesteeg. Volgens de bronnen heeft hij hier niet lang gewerkt want in 1771, na het overlijden van zijn vrouw, melden zij dat hij inmiddels pijpenuitbrander geworden is ⁽⁷⁷⁾.

Het gaat van kwaad tot erger met Simon en uiteindelijk belandt hij in het "Lands tugt en werkhuis" om "aldaar met handenwerk de kost te verdienen tot sijner correctie", aangezien hij niet zelfstandig kan funktioneren zonder naar de fles te grijpen, zijn huishouden en kinderen te verwaarlozen en zijn burens overlast te bezorgen met zijn gelal.

Een andere dochter van Floris Erasmus is Sara Floris. Zij is ook in Gouda geboren (1681) en trouwt in Leeuwarden in 1707 met de kleermaker Obbe Fongers Broersma. Hun zonen Willem en Floris Obbes Broersma worden pijpenmaker. We zagen reeds dat Willem Obbes een bedrijfje had in de Amelandstraat waarin zijn neef Simon Pijtters als knecht werkzaam was. Willem trouwt in 1738 en wordt dan Meester pijpenmaker genoemd ⁽⁷⁸⁾. Hij wordt op 31 oktober 1765 begraven in de Gallileërkerk ⁽⁷⁹⁾.

Zijn broer Floris Obbes trouwt op 26 februari 1747 met Heintje Jans en is dan pijpenmakersgezel ⁽⁸⁰⁾. In 1749 staat hij in het quotisatiecohier te boek als pijpenbakker en met de opmerking: "wint de kost". Volgens een akte van 12 februari 1752 is hij Meester pijpenbakker. Hij koopt dan samen met zijn vrouw een pand in de Oude Doelensteeg ⁽⁸¹⁾. Vijf jaar

later hertrouwt Floris nu met Sijke Berents ⁽⁸²⁾. In 1765 verkoopt hij zijn bezittingen in de genoemde steeg.

"Floris Obbes Broersma Mr. Pijpmaker ten Leeuwarden bekenne door desen verkogt te hebben aan Johannes Jongtsma mr. silversmid in voorn. stad een hulsinge staande in de Olde doele steeg binnen Leeuwarden bestaande in een voorhuis, een voorcamer een ganck een agtercame nu tot pijpebakkerije gebruikt een voorbovencamer, twee zolders en vlieringhe een plaats en keukentie beswaart met seven gold gl: jaarlijxe grondpagt..."⁽⁸³⁾

De zoon van Willem Obbes is Obbe Willems Broersma. Hij trad samen met Coenraad Geerts en Marten Reinders op in de zaak van de hoererij van Auk Martens. Obbe Willems trouwt in 1765 met ene Johanna Bekkers ⁽⁸⁴⁾. In 1770 koopt hij samen met zijn vrouw een pand in de Amelandstraat, dat zij voordien gehuurd hebben ⁽⁸⁵⁾.

Naast de kleinkinderen van Floris Erasmus, die pijpenmaker waren en hier boven genoemd zijn, zullen we nu enige aandacht schenken aan de drie zonen van Floris die het beroep van hun vader overnamen. Ten eerste is dat Pijter Floris (de Valk). Hij is op 2 maart 1687 te Leeuwarden gedoopt. In 1708 trouwt hij met Wytke (Jans) Brantsma en is dan reeds pijpenmaker ⁽⁸⁶⁾. Hij sterft in 1740. Tijdens zijn leven komen we hem ook tegen bij een schuldbekentenis van 400 gulden, die hij ten leen ontvangen heeft van zijn broer Lendert/Lenart Floris (de Valk), die ook pijpenmaker is ⁽⁸⁷⁾. Lenart is evenals zijn broer in 1708 getrouwd en wel met Aeltje Jans Brantsma, de schoonzus van Pijter Floris! ⁽⁸⁸⁾. De gebroeders Floris zagen blijkbaar wel wat in de dochters van Jan Brantsma. De derde zoon van Floris Erasmus die pijpenmaker wordt, is Mathijs Floris. Hij trouwt in 1713 met ene Jikke Alberts ⁽⁸⁹⁾.

In het 1719 zijn vier pijpenmakersknechten getuige van de moord op een kuiper genaamd Albert Jans. Deze knechten zijn Jurrien Martens (15 jaar), Lodewijk Jans (24 jaar), Jacob Bouwes (20 jaar) en Claes Ram (30 jaar) ⁽⁹⁰⁾. Jurrien zegt in zijn getuigeverklaring:

"dat hij op een piepmakerswinkel in de amelandstraet, gaende te werken di knegts van die winkel jongstleden nacht tot aen twee uijren in die morgenstont gearbeijt hebbende, sij daer op met malkanders waren gaen wandelen door die stad".

Op deze wandeling, en hoe kan het ook anders, bereiken zij de "herberg alwair bij die langen piep die vergulden wagen uythanckt". Wanneer zij hier binnen zijn, zijn zij getuige van een woordenwisseling tussen een soldaat en de meester kuiper Albert Jans. Deze laatste wordt, wanneer de ruzie hoog oploopt, door een steek van de degen van de soldaat om het leven gebracht. Lodewijk Jans heeft twee en een half jaar eerder een soortgelijk schouwspel meegemaakt en is hier eveneens als getuige opgetreden ⁽⁹¹⁾. De knechten Claes Ram en Jacob Bouwes worden nergens meer in de bronnen genoemd, afgezien van de laatste waarvan vermeld wordt dat hij op 9 september 1764 begraven wordt ⁽⁹²⁾.

Een andere pijpenmakersgezel is Hendrik Johannes. Hij is op 12 maart 1721 gedoopt en trouwt in februari 1743 met Antje Cornelis ⁽⁹³⁾. In 1749 woont hij in de Zeilmakerssteeg en heeft drie kinderen onder de twaalf jaar thuiswonen ⁽⁹⁴⁾. Een broer van hem is Foppe Johannes. Hij is pijpenmaker en treedt in 1759 in het huwelijk met Janneke Alberts ⁽⁹⁵⁾. Een andere (broer?) pijpenmakersgezel is Jan Johannes. Hij trouwt in 1730 met Dirkjen Pijters ⁽⁹⁶⁾. Volgens het quotisatiecohier woont hij in een

steeg aan de zuidkant van het Vliet en de Voorstraat. Hij staat hierin te boek nu als pijpenuitbrander ⁽⁹⁷⁾.

De pijpenmaker Minse Minses trouwt in 1723 met Gejske Cornelis ⁽⁹⁸⁾. Een naamgenoot, de gezel Johannes Minses, trouwt in 1768 met Grietje Hendriks ⁽⁹⁹⁾. Ik heb van beiden niet meer gegevens kunnen achterhalen.

In 1714 trouwt de pijpenmakersgezel Sybe Folkerts (Sybisma) met Trijntje Arjens ⁽¹⁰⁰⁾. Beiden gaan op het Vliet wonen. In 1734 kopen zij voor 500 gulden twee kamers in de Wolvesteeg ⁽¹⁰¹⁾. In het quotisatiecohier wordt hij aangeduid met meesterpijpenbakker en tevens staat vermeld "kan de cost winnen" ⁽¹⁰²⁾. Op 29 mei 1755 wordt hij begraven op het Jacobinerkerkhof.

Een zoon van Sijbe is Tibolt (Sijbes) Sijbisma. Hij trouwt in 1745 met Helena Schrinierius, die uit Sneek afkomstig is ⁽¹⁰³⁾. In 1749, Tibolt is dan 24 jaar oud, brengen hij en zijn vrouw hun dienstmaagd aan op verdenking van diefstal van een zilveren beugel ⁽¹⁰⁴⁾. Deze dienstmaagd heeft voordien bij de Sijbisma's in huis gewoond en wordt in de verklaringen van Tibolt en zijn vrouw van meer diefstallen beschuldigd. Deze dienstmaagd, Martha Pijbes genaamd, ontkent overigens alles glashard. Martha woont nu in de Wolvesteeg en is de vrouw van Casimier Heijns. Casimier wordt bij zijn huwelijk met Martha "piepmakersgesel" genoemd en hij heeft naar alle waarschijnlijkheid in het bedrijfje van Tibolt gewerkt, waar hij ook zijn toekomstige vrouw heeft ontmoet ⁽¹⁰⁵⁾. Voor Tibolt blijft het niet bij deze diefstal(len). In een stuk van het Hof van Friesland verklaart Tibolt dat iemand een oude roodkoperen melkemmer van hem heeft gestolen, "welke des deponents broeders meyd is avonts vergeten had in te neemen en binnen huys volgens gewoonte te bargen"⁽¹⁰⁶⁾. In 1749 maakt het quotisatiecohier melding van een pijpenmakersknecht Jan Clasen genaamd die in de Poolsteeg woont en het hoofd nauwelijks boven water kan houden getuige het bijschrift "wint nauwelijx de kost" ⁽¹⁰⁷⁾. In het zelfde jaar wordt er een andere pijpenmakersknecht geregistreerd die in de Amelandstraat woont en de naam Jan Stop draagt ⁽¹⁰⁸⁾. Het gaat hem niet voor de wind aangezien hij tien jaar eerder nog als meester pijpenmaker aangeduid wordt wanneer hij een getuigenis aflegt. Hij getuigt inzake een diefstal van een koperen biermaat.

"...op de winkel arbeijt eenen Anna althans in confinatie sittende, dat bij deese anna dickwils op de winkel kooft haer man zijnde een soldaet dat als men na de winkel gaet men over de plaats moet gaen daar de Coopman van Loon wel zijn goet heeft staen, hebbende onder anderen aldaer gestaen de koperen biermaat van de Coopman van Loon en hadde de man van Anne dikwils zoo wel bij avond als donker was als bij dag bij zijn vrouw op winkel geweest.."⁽¹⁰⁹⁾

Dat er in de pijpenmakerijen regelmatig tot 's avonds laat doorgewerkt werd is al eerder naar voren gekomen in verband met de getuigenissen van de vier knechten, die immers beweerden dat zij tot "twee uyren in die morgenstont" gewerkt hadden.

In 1753 treedt de pijpenmakersgezel Joris Hendriks in het huwelijk met Cornelia Obbes ⁽¹¹⁰⁾. Bijna twee jaar later trouwt Joris opnieuw; nu met Baukje Geerts ⁽¹¹¹⁾. Beiden wonen in de Amelandstraat. In 1768 trouwt de pijpenmakersgezel Wijbe Busing met Lidia Oeges ⁽¹¹²⁾. In 1780, Wijbe is dan veertig jaar oud, blijkt dat hij niet zo best met zijn burens in de Wolvesteeg kan opschieten, aldus de getuigeverklaringen:

"Sijmen Fleugel weever in de Wolvesteeg old 48 jaar geciteerd, geedigd & geexamineerd zijde, dat voorleden zondag avond tien uiren eenen Wijbe Buijsing, naast hem wonende zeer gescholden had op 's getuiges huijsvrouw, dat de getuige zulx horende naar hem toe gegaan was en gezegt had: wel buirman waarom scheld jij zoo op mijn vrouw, dat Wijbe Buijsing daar op de getuige direkt een zware slag aan 't hoofd gegeven, thoen bij 't haljr gegreepen en met het hoofd tegens de muir gestooten had, na welks zij's getuiges vrouw die er bij kwam ook direkt bij 't hoofd gegreepen de muts en oorijzer af gescheurd en dezelve tegen den grond gegoijld had zonder dat zij hem iets misdaan of missegd hadden..".⁽¹¹³⁾

Twee jaar na dit voorval trouwt Wijbe opnieuw, nu met ene Elisabeth Jacobs ⁽¹¹⁴⁾.

In 1711 trouwt de pijpenmakersknecht Johannes Gerbens met Geertje Hendriks ⁽¹¹⁵⁾. Dertien jaar later loopt dit huwelijk stuk, wanneer Geertje de man van haar leven tegenkomt. Deze man is Johannes van der Wal, ruiters onder de compagnie van de majoor Plettenburg. Hij komt regelmatig aan huis bij Geertje in de Kleine Kerkstraat, zo vaak zelfs, dat Johannes, haar man, hem de deur wijst en zijn vrouw verbiedt hem nog te ontmoeten. Geertje en Johannes van der Wal kunnen echter niet zonder elkaar en blijven elkaar ontmoeten. Uiteindelijk gaat Geertje er met haar compagnieruiters vandoor en laat haar drie kinderen en haar man in de steek. Aldus Johannes Gerbens's verklaring van 24 april 1724, zijn beiden het laatst gesignaleerd op de nachtboot naar Harlingen! ⁽¹¹⁶⁾ Op 12 november 1742 overlijdt Sjoukje Jeltens, de tweede vrouw van Johannes Gerbens, waarmee laatstgenoemde in 1734 is getrouwd ⁽¹¹⁷⁾. De bezittingen van deze "Coopman en Mr. pijpmaker" worden nu geïnventariseerd. Hieronder bevinden zich "de huisinge en Pijpmakerije op t Vliet waar aff copers is geworden Freerk Haijen kunstschilder tot Amsterdam" ⁽¹¹⁸⁾. De verkoop van dit pand brengt ruim 1350 gulden op. Johannes slijt zijn laatste levensdagen in het Anthoniegasthuis en wordt op 3 maart 1748 begraven op het Jacobinerkerkhof ⁽¹¹⁹⁾.

In 1752 trouwt de pijpenmakersgezel David Pieters met Fruike Joosten ⁽¹²⁰⁾. Het is onduidelijk of er een familieband bestaat tussen hem en de eerder genoemde Jan Pieters. Drie andere pijpenmakersgezellen die we in de ondertrouwboeken aantreffen zijn Hermanus Vredenberg, Johannes Wijngaarden en Johannes Jurjen Mulder. Zij trouwen respectievelijk in 1743, 1766 en 1767 ⁽¹²¹⁾. Over hun verdere leven heb ik niets teruggevonden. In 1774 treedt de "piepbakker" Jan Berents in het huwelijk met Janke Jans ⁽¹²²⁾. Drie jaar later wordt hij pijpenbakkersknecht genoemd. Blijkbaar heeft Jan zijn eigen bedrijfje opgegeven.

Het is opvallend dat de gangbare terminologie van de beroepsaanduiding door de tijd heen verandert. Zo treffen we de aanduiding "tabakspijpenmaker" (dus met het voorvoegsel "-tabak") enkel in de zeventiende eeuw aan (periode 1641-1681). Blijkbaar is het pijpenmaken hierna volkomen ingeburgerd en is het niet meer nodig het woord "tabak" toe te voegen. De aanduiding "pijpenmaker" komt vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw voor en het woord "pijpenbakker" komt vooral na het midden van de achttiende eeuw in gebruik in Leeuwarden. Blijkbaar is het nu de gewoonte dat de pijpenmakers hun produkten ook zelf bakten. Dit betekent niet dat de pijpenmakers voor het midden van de achttiende eeuw niet hun eigen pijpen gebakken zouden hebben, omdat we rekening moeten houden met de introductie en acceptatie van de nieuwe beroepsaanduiding. Een vergelijkbare verandering van de aanduiding van

het beroep mèrkte ik reeds op ten aanzien van de pijpennijverheid in Zwolle ⁽¹²³⁾.

	tabakspijpen- maker	pijpenmaker	pijpen- bakker
1640-1675	15	-	-
1675-1700	3	2	-
1700-1725	-	9	1
1725-1750	-	16	4
1750-1775	-	18	9
1775-1800	-	14	2

Aantal vermeldingen van beroepsaanduiding tussen 1640-1800.

We zullen deze paragraaf besluiten met de behandeling van de pijpenmakersknecht Marten Reinders. We kwamen hem reeds tegen als getuige inzake de hoererij van Aukje Martens in 1773. Hij werkte toen als knecht in de winkel van de pijpenmaker Hendrik Riedhorst in de Amelandstraat. Wanneer Marten Reinders zestig jaar oud is, in 1795, wordt hij opnieuw in verband met een overtreding, nu door hem zelf begaan, genoemd. Hij wordt dan beschuldigd van Oranjegezindheid, omdat hij voor zijn raam een afbeelding van de gewezen stadhouder en andere symbolen van het Oranjehuis heeft geplaatst ⁽¹²⁴⁾. Aangezien Leeuwarden vanaf 1795 een patriottisch bolwerk is geworden, worden dergelijke manifestaties van politieke voorkeur niet getolereerd.

Marten woont dan nog steeds in de opgang van de Nieuweburen. Op 20 juli 1804 wordt zijn vrouw begraven op het Jacobinerkerk-hof ⁽¹²⁵⁾. Vermoedelijk is Marten Reinders dit verlies nooit te boven gekomen want twee jaar later, op 72 jarige leeftijd en ingezetene van het gereformeerde Diaconiehuis in de Grote Kerkstraat, verhangt hij zich aan een beddetouw. De kamergenoot van Martin getuigt:

"...dat zeedert een geruimen tijd bij hem in 't zelve kaamertie woonachtig was eenen Marten Reinders meede gealimenterde in 't zelve huis dat hij en Marten jeeden morgen genoegzaam gelijkelijk van 't bed gekoomen waaren en na zulks gezamentlijk gedronken hadden, de getuige thee en Marten koffij en dat de getuige vervolgens meede geweest was tot 't doen van hun gewoon twee maandsch collect en dat de getuige daar van thuis gekoomen en in het kamertie gegaan zijnde bevonden hadde dat Marten in de kleederen te bedde was zittende op de plaats als gewoonlijks leyde met

het hoofd voor over en met 't zelve hangende in het dubbelde touw 't welk in hun bedsteed aan de zolder van 't zelve hing in steede van een beddekwest dat de getuige Marten het hoofd uit dat dubbelde touw gedaan hadde, en daar na bevonden hadde dat dezelve reeds gestorven was, nog niet koud zijnde dat de getuige zulks aangegeeven hebbende aan de meede diacon van Noord als eene der huis broeders zijnde een chirugijn gehaald was, en welke eeven als de getuige bevonden hadde dat Marten overleeden was edoch vermeende de getuige bij deezen tevens te moeten getuigen dat wijlen Marten Reinders invoorderheid in t laatste van deszelvs leeven voor al voor en najaars de getuige wel als krankzinnig voorgekoomen was en alzoo als half verstandeloos gescheenen hadde..."⁽¹²⁶⁾

Marten Reinder's zelfmoord markeert het einde van de Leeuwarder pijpenmakers, aangezien er hierna geen zelfstandige pijpenmakers meer geregistreerd staan van wie de naam te achterhalen is. Wel weten we dat er tussen 1800 en 1806 in Leeuwarden nog een pijpenmakerij geweest moet zijn en dat er pijpen vanuit Groningen naar Leeuwarden verhandeld worden ⁽¹²⁷⁾.

Op 19 januari 1819 wordt door het gemeentebestuur van Leeuwarden de artikelen 2 en 3 van het Koninklijk Besluit d.d. 25 december 1818 besproken. Hierin wordt besloten tot de registratie van alle pijpenmerken die in omloop zijn. In het verslag van deze vergadering staat te lezen dat er weinig te bespreken valt: " in aanmerking genomen zijnde dat er thans geene pijpen fabrieken binnen deze stad bestaan..."⁽¹²⁸⁾. In 1850 komt er opnieuw een dergelijk punt op de agenda voor waarop het gemeentebestuur de gouverneur van Friesland wederom bericht dat er geen pijpenmakerijen in Leeuwarden aanwezig zijn ⁽¹²⁹⁾. Rond 1800 behoort de Leeuwarder pijpennijverheid definitief tot het verleden.

pijpenmaker(-s)
(incl - knechten):

woon en/of werk-
plaats:

Abrahams, Samuel	1698-1710	Vliet
Annes, Pieter	1685-1728	-
Berents, Jan	1774-1777	Wisserdwinger
Bouwes, Jacob	1719-1764	Amelandstraat
Broersma, Floris Obbes	1746-1757	Oude Doelensteeg
Broersma, Obbe Willems	1765-1773	Amelandstraat
Broersma, Willem Obbes	1738-1765	Amelandstraat
Busing, Wijbe	1768-1782	Wolvesteeg
Clasen, Jan	1749	Poolsteeg (?)
Dijxtra, Benjamin (Jans)	1710-1749	Amelandstraat
Dijxtra, Sijmon	1749-1767	Schuitmakerssteeg
Dircks, Pijter	1687	-
Duyff, Willem	1674	-
Erasmus, Floris	1670-1706	Amelandstraat
Erasmus, Simon	1681	Vliet
Floris, Lenart (de Valck)	1708	-
Floris, Mathijs (de Valck)	1713	-
Floris, Pijter (de Valck)	1708-1740	Amelandstraat
Geerts, Coenraad	1733-1773	Amelandswinger
Gerbens, Johannes	1711-1748	Kl.Kerkstraat/Vliet
Gorcum, Jan Jans van	1706	-

Harmens, Evert	1663	Vliet
Hein, Casimier	1749	Wolvesteeg
Hendricks, Joris	1753-1798	Amelandstraat
Hendricks, Reiner	1684	-
Hendrix, Jan	1677-1678	Vliet
Hoddis/Hotses, Abraham	1645	Vliet
Hotses, Pijter	1707-1737	-
Jalissen, Hendrik	1644	-
Jans(-sen), Gabe	1765	-
Jansen, Hoijte	1661	-
Jansen, Jan	1666-1672	-
Jans(-sen), Jeroen	1753	-
Jansen, Lodewijk	1717-1719	Amelandstraat
Jans(-sen), Pieter	1760	-
Jans (-sen), Pouwels	1664	-
Jans, Pijke	1769	-
Jansen, Rommert	1641-1646	-
Johannes, Foppe	1759	-
Johannes, Hendrik	1743-1749	Zeilmakerssteeg
Johannes, Jan	1730-1749	Vliet
Liewkes, Lieuke	1637	A'dam: Lindengracht
Lyt, Frans van der	1627	A'dam: Wagenstraat
Martens, Jurrien	1719	Amelandstraat
Martens, Lourens	1658-1669	Sacramentstraat
Maurits, Jasper	1658-1669	Amelandstraat
Meeckema, Cipriaen	1653-1656	A'dam: Regulierstr.
Mijl, Gerrit van der	1694	-
Minses, Johannes	1768	-
Moselij, Abraham Jans	1663-1710	Vliet
Moselij, Isaac (Jansen)	1666	-
Moselij, Jan (Thomas)	1644-1654	Vliet
Mulder, Johan Jurjen	1767	-
Pieters, David	1752-1783	Gr. Gasthuissteeg
Pieters (Pijtters), Jan	1737-1749	-
Pijtters, Simon	1759-1771	Jan Mutskesteeg
Ram, Claes	1719	Amelandstraat
Reinders, Marten	1773-1806	Schuitmakerssteeg/ Nieuweburen
Riedhorst, Hendrik	1767-1780	Schuitmakerssteeg
Roberts, Gerrijt	1714-1723	-
Rudolphi, Jacobus	1708	Vliet
Stoffels, Schelte	1705-1707	Vliet
Stop, Jan	1739-1749	Amelandstraat
Struijs, Adam	1659-1668	-
Swertel, Coenraad	1772	-
Sybisma, Sybe Folkerts	1714-1734	Vliet/ Wolvesteeg
Sybersma, Tobolt (Tibolt)	1745-1756	-
Thomas, Frans	1644-1645	Vliet
Thomas, Jan..... zie: Moselij, Jan (Thomas)		
Vredenbergh, Hermanus	1743	-
Warners, Willem	1676	-
Wijngaarden, Johannes	1766-1804	-

Nabeschouwing van de Leeuwarder pijpennijverheid

De vorige twee paragrafen waren een presentatie van de resultaten van een archiefstudie naar de Leeuwarder pijpennijverheid. Daaruit blijkt duidelijk wat de aard is van en wat de beperkingen zijn van de geraadpleegde bronnen. Van de meeste pijpenmakers bezitten we maar één of enkele gegevens en krijgen we weinig inlichtingen over de feitelijke uitoefening van hun ambacht. Een grote handicap is het feit dat men in Leeuwarden pas de afgelopen jaren begonnen is met het systematisch verzamelen van kleipijpen, waardoor het slechts mogelijk was een tweetal pijpenmerken aan Leeuwarder pijpenmakers toe te schrijven. Het doen van verantwoorde uitspraken over vormontwikkeling en versieringswijze van Leeuwarder kleipijpen is dan ook op dit moment nog niet mogelijk. Het intensiever en systematischer verzamelen van pijpelogisch materiaal in de toekomst valt dan ook zeker aan te bevelen. Dan zal het ook mogelijk zijn iets te zeggen over de verspreiding en afzetgebieden van Leeuwarder tabakspijpen. Hoewel Leeuwarder pijpenmakers hoofdzakelijk voor de lokale en regionale markt pijpen geproduceerd zullen hebben (in 1714 heeft Leeuwarden ca. 15.000 inwoners, hetgeen een aanzienlijke afzetmarkt voor de pijpenmakers geweest moet zijn), dienen we er rekening mee te houden dat deze ook nog naar de Deense en Duitse Noordzee-kuststeden getransporteerd kunnen zijn. Uit de Harlinger last- en veilverregisters uit de periode 1654-1655, waarin een door de Staten Generaal ingevoerde belasting op in- en uitgevoerde produkten werd opgetekend, blijkt namelijk dat er ook tabakspijpen naar de Kleine Oost vervoerd werden⁽¹³⁰⁾. Niet alleen tabakspijpen maar ook andere Friese nijverheidsprodukten (o.a. ceramiek) zijn naar deze streken gebracht.

We hebben gezien dat de Leeuwarder pijpenmakers, evenals hun collega's in andere steden, zich vestigden buiten de oude stadskern in de buurt van water en pottenbakkers. Ook vinden we in Leeuwarden families die decennia lang het ambacht van pijpenmaker uitoefenen.

Noten:

G.A.L.= Gemeente-archief Leeuwarden
R.A. Friesland= Rijks-archief van Friesland

1. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 117,284. 15-5-1641, getr: 29-1-1643.
2. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 60,448. 5-9-1646. getr: 20-10-1646.
3. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 145,31. 25-5-1664. 1e proclamatie: dit huwelijk is gestuit door de zus van de bruidegom Anna Jans, wegens hun moeder.
4. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 85,249v. 12-10-1661, getr: 3-11-1661.

5. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 191,54v. 20-1-1661. 3e proklamatie: 4-2-1661, dit huwelijk is gestuit door Coert Steenbrinck wegens de bruidegom.
6. G.A.L. ondertrouwboek fol.272,102 14-3-1668. getr: 18-6-1868.
7. G.A.L. Groot consentboek, 1644, fol.139 e.v. en certificaatboek II 5-4-1644. fol. 433.
8. Dolk,W. Leeuwarder straatnamen. Leeuwarden,1969. p.45: "...en de Piojpbakkerssteeg (1651 stege achter de brouwerij van de Koe, 1688 op de noordkant van de Thuijnen in de Koesteegh, 1726 Piepmakerssteegh, 1732 Koesteeg, 1749 Piepbakkersteeg").
9. G.A.L. Grootconsentboek,1649, fol. 205 e.v.
10. Dit werd eerder gesuggereerd door H. de Haan in: Friesch Dagblad, 24 april 1985. "Eerste pijpenmakers zochten bij het Vliet warmte en water".
11. G.A.L. Grootconsentboek,1649, fol. 149 e.v.
12. G.A.L. hypotheek 42/129, 11-6-1649.
13. G.A.L. Grootconsentboek,1652,fol. 134 e.v.
14. G.A.L. ondertrouwboek fol. 160/37, 10-3-1666, getr: 8-4-1666.
15. G.A.L. Grootconsentboek,1654,fol.233.
16. G.A.L. ondertrouwboek,fol. 160/37,17-12-1664, getr: 29-1-1665.
17. G.A.L. informatieboek C3,6-9-1684, fol.251.
18. G.A.L. W12,fol. 49v,20-9-1710.
19. G.A.L. ondertrouwboek fol. 169/228, 14-5-1698, getr: 29-5-1698.
20. G.A.L. informatieboek C6, fol. 124-125.
21. G.A.L. ondertrouwboek,fol. 11/481, 28-12-1644, getr: 15-1-1645.
22. G.A.L. Inventarisboek,29-4-1644,fol. 11 e.v. Inlichtingen omtrent de aard van deze boedelbeschrijving werden mij verstrekt door drs. Hemperius-van Dijk te Bedum, waarvoor ik haar hartelijk dank.
23. G.A.L. Grootconsentboek 1644,II. fol.11.
24. G.A.L.,ondertrouwboek, fol. 17/422, 22-2-1645, getr: 15-3-1645.

25. G.A.L., ondertrouwboek 8/205v, 24-12-1658, getr: 28-4-1661.
26. G.A.L. burgerboek, 26-7-1660.
27. G.A.L. Grootconsentboek, 1667, fol. 48e.v.
28. G.A.L. Grootconsentboek, 26-12-1667, fol. 210 en hypotheken 62/75v, 3-5-1669.
29. G.A.L. Kleinconsentboek 1681-86, fol. 50, 2-7-1682.
30. G.A.L. informatieboek, C3. fol. 72. 25-9-1682.
31. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 16/210, 2-4-1659, getr: 15-5-1659.
32. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 293/115v, 21-11-1668, getr: 13-12-1668.
33. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 123/7 16-5-1663, 3e proclam: 31-5-1663.
34. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 197/42, 3-6-1676, 3e proclam: 18-6-1676.
35. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 244/60, 29-12-1677, getr: 20-6-1678. en ondertrouwboek, fol. 260/70, 19-10-1678, getr: 3-11-1678.
36. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 109/1v, 18-4-1674, getr: 4-6-1674.
37. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 328/107v, 9-4-1681, getr: 15-5-1681.
38. G.A.L. lidmatenboek, 23-10-1683.
39. G.A. Gouda, D.T.B. 18, trouwen St. Jan, fol. 340. " Floris Erasmus jonge man van Gouda, wonende op den Raem op het St. Jacobserff met Annechje Thijssen". Voor dit gegeven is de schrijver dank verschuldigd aan D. Duco te Leiden.
40. G.A. Gouda, D.T.B. 17, trouwen St. Jan fol. 113r. De weduwnaar Floris Erasmus trouwt op 30 oktober 1655 met Jannetje Coenen, weduwe van Amsterdam.
41. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 74/180, 31-10-1685, getr: 15-11-1685.
42. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 73/179, 26-9-1685, getr: 11-10-1685.
43. G.A.L. begraafboek, 1747-6-5 Lourens Martens in de Sacramentstraat.
44. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 108/203, 9-4-1687, getr: 24-4-1687. en fol. 44/131, 14-7-1694, 3e proclam: 29-7-1694.

45. G.A.L. .Duco,D.H. De Kleipijp in de Zeventiende Eeuwse Nederlanden. Oxford,1981. p. 148.
46. Ibidem, p. 311.
47. Ibidem, p. 311.
48. Hart,S. "Migratie uit Friesland naar Amsterdam 1578-1810, een historisch-demografisch onderzoek". It Beaken. XXXVII (1975) no.3, p. 157.
49. G.A.L. ondertrouwboek, fol.83, 18-6-1707, getr: 3-7-1707.
50. R.A. Friesland: Archief van het Hof van Friesland, bijlagen civiele sententies nr. 560/1 fol.72.
51. G.A.L. ondertrouwboek, fol.338, 20-7-1737, getr:11-8-1737.
52. Keulen,B. van. Beroepsstructuur van Leeuwarden in 1749; historische en sociologische notities. Leeuwarden,1976.
53. Ibidem. p. 32.
54. Meulen, J. van der en H.Tupan. "Pype uyt Branders". Pijpelogische Kring Nederland. II (1979)no. 7. p.7-9.
55. G.A.L. quotisatiecohier; 1026 Jan Pytters-pijpmakersknecht 2-5 13-12 heeft werk om de cost te winnen.
56. G.A.L. ondertrouwboek, fol.296, 28-10-1769, getr: 12-11-1769.
57. Wittop Koning, D.A. De Penningen der Noord Nederlandse Ambachtsgilden. Amsterdam,1978. p.90.
58. G.A.L. ondertrouwboek,fol. 101, 4-10-1760 getr: 23-10-1760.
59. G.A.L. ondertrouwboek, fol.319/12, 27-10-1753 getr: 18-10-1753. en fol. 210, 29-6-1765,, getr: 14-7-1765.
60. Klapper van Leeuwarders in de bijlagen van de civiele en criminele sententies van het Hof van Friesland,1700-1761. 142/5.
61. G.A.L. ondertrouwboek, fol.91, 26-11-1707, getr: 11-12-1707.
62. G.A.L. informatieboek C7, 14-6-1705, fol.441-442.
63. G.A.L. ondertrouwboek,fol. 103, 14-4-1708,getr:24-6-1708.
64. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 286, 3-11-1714, getr: 18-11-1714.
65. G.A.L. W13, 4-6-1723, fol. 122v.
66. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 182, 10-1-1711, getr:25-1-1711.

67. G.A.L. kleinconsentboek ff30 ,3-2-1741, fol.18v.
68. G.A.L. quotisatiecohier; 45 Benjamin Dijkstra,wed. 3- 27-14 piepebakkerie en suinig bestaande.
69. G.A.L. quotisatiecohier; 56 Simon Dijkstra piepmakersgesel 2-13-7.
70. G.A.L. kleinconsentboek, 29-3-1767, fol.53-53v.
71. G.A.L. informatieboek C21, 5-8-1773, fol.194/195.
72. G.A.L. qotisatiecohier;1265 Coenraad Geerts-pijpmakersknecht 2-3 13-12, kan nauwelijx de kost winnen.
73. G.A.L. informatieboek C21, 24-3-1773, fol. 115-116.
74. G.A.L. kleinconsentboek,14-4-1780, fol. 176-177.
75. G.A.L. kleinconsentboek ff34, 2-2-1759, fol.100v.
76. G.A.L. informatieboek C18, 11-12-1764,fol.112-121.
77. G.A.L. informatieboek C20, 18-10-1771, fol. 223-228 en resoluties van de magistr. 1769-71, boek 58, fol.328-329.
78. G.A.L. ondertrouwboek, fol.365, 1-11-1738, getr: 23-11-1738.
79. G.A.L. begraafboek,31-10-1738, "Willem Obbe uit de amelandstraat".
80. G.A.L. ondertrouwboek,fol. 138, 15-7-1746, getr: 26-2-1747.
81. G.A.L. grootconsentboek ee40, 12-2-1752,fol. 138v-140.
82. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 31, 30-8-1765, getr:13-10-1765.
83. G.A.L. kleinconsentboek, 18-11-1765,fol.14-15.
84. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 213, 30-8-1765, getr: 13-10-1765.
85. G.A.L. grootconsentboek, 2-2-1770, fol. 17v-18.
86. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 110, 23-6-1708, getr: 8-7-1708.
87. G.A.L. hypotheken 112/23, 1721-3-13.
88. G.A.L. ondertrouwboek,fol. 115, 13-10-1708, getr: 8-7-1708.
89. G.A.L. ondertrouwboek,fol. 284, 6-5-1713, getr: 21-5-1713.
- 90.G.A.L. informatieboek C10, 17-9-1719, fol.206-207.

91. G.A.L. informatieboek C10, 4-11-1717, fol. 76-77.
92. G.A.L. begraafboek, 1764-9-9.
93. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 61, 18-1-1743, getr: 3-2-1743.
94. G.A.L. quotisatiecohier; Hendrik Johannes-piepmakersgezel 3-3 19-13 heeft de cost.
95. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 70, 26-5-1759, getr: 17-6-1759.
96. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 171, 20-5-1730, getr: 4-6-1730.
97. G.A.L. quotisatiecohier; 3128, Jan Johannis pijp uitbrander 4-21-15 wint de kost.
98. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 4, 9-1-1723, getr: 17-2-1723.
99. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 279, 22-10-1768, getr: 6-11-1768.
100. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 281, 4-8-1714, getr: 19-8-1714.
101. R.A. Friesland, Archief 327/smnia inv. no. 2519, 19-3-1734.
102. G.A.L. 1023, Sijbout Sijbersma, Mr. pijpbakker, 3-1, 31-13 kan de cost winnen.
103. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 113, 2-4-1745, getr: 18-4-1745.
104. G.A.L. informatieboek C15, 14-10-1749, fol. 159-164.
105. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 221, 8-8-1749, getr: 24-8-1749.
106. R.A. Friesland, Hof v Frsl., bijlagen van de criminele sentensies, 4-5-1756, fol. 89.
107. G.A.L. qoutisatiecogier; 1054 Jan Clasen pijpmakersknecht 2-13-7 wint nauwelijx de kost.
108. G.A.L. quotisatiecohier; 147 Jan Stop piepmakersknecht 2-15-5.
109. R.A. Friesland; Hof van Friesland, bijlagen van de criminele sententies, 17-11-1739.
110. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 320, 3-11-1753, getr: 22-11-1753.
111. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 359, 16-8-1755, getr: 7-9-1755.
112. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 267, 5-3-171768, getr: 20-3-1768.
113. G.A.L. informatieboek c26, fol. 341-345, 7-7-1780.
114. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 25, 13-12-1782, getr: 29-12-1782.

115. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 184, 23-1-1711, getr: 23-3-1711.
116. G.A.L. informatieboek C11, 24-4-1724, fol.3.
117. G.A.L. ondertrouwboek, fol. 267, 21-5-1734, getr: 17-5-1734.
118. G.A.L. inventarisboek der collaterale nalatenschappen (CC) 1733-45, 8-2-1743, fol. 161-164.
119. G.A.L. begraafboek, 3-3-1748, "Johannes Gerbens uit Antonij Gasthuis op Jacobinerkerkhof".
120. G.A.L. ondertrouwboek, fol.299, 9-12-1752, getr: 24-12-1752.
121. G.A.L. ondertrouwboek, fol.61, 11-1-1743, getr: 27-1-1743 en fol. 234, 19-7-1766, getr: 3-8-1766 en fol. 264, 12-12-1774, getr: 27-12-1767.
122. G.A.L. ondertrouwboek, fol.402, 26-11-1774, getr: 11-12-1774.
123. Carmiggelt, A. Zwolse tabakspijpenmakers en hun produkten. Zwolle, 1980. p. 8.
124. G.A.L. informatieboek C43, 10-7-1795, fol.131.
125. G.A.L. begraafboek, 20-7-1804, "De vrouw van Marten Reinders uit de Opgang begraven op het Jacobinerkerkhof".
126. G.A.L. informatieboek C54, fol. 162-167. ,28-4-1806.
127. Dit gegeven dank ik aan J. van der Meulen, te Leiden, die dit op vriendelijke wijze ter beschikking stelde voor deze publikatie. bron: Algemeen Rijksarchief Den Haag; Verzamelde collecties 2-12-1806 coll. nr. 51 Goldberg nr. 50.1.
128. G.A.L. Resolutien van burgem. der stad Leeuwarden, 19-1-1819.
129. G.A.L. Resolutien der burgem. der stad Leeuwarden, 20-3-1850.
130. Faber, J.A. "De buitenlandse scheepvaart en handel van Harlingen". A.A.G. Bijdragen. no. 14. Wageningen, 1967. p. 34-71.